

Een monstrans uit de Abdij van Averbode in het Bisschoppelijk Museum te Breda

De reeds belangrijke zilverterzameling van het Bisschoppelijk Museum te Breda kon in 1969 verrijkt worden met een sacraments-monstrans in verguld zilver waaraan tot nog toe haast geen aandacht geschonken werd. Deze monstrans, afkomstig uit het Klein Seminarie Ypelaer te Nieuw-Ginniken (Noord-Brabant), is 66,2 cm hoog (afb. 1). Zij rust op een achtlobbige voet waarvan de ronde welving met bolplooien versierd is. De balustervormige stam, bedekt met acanthusbladeren, vertoont in het midden een stevige nodus met acht ruitvormige knoppen, die ieder een cherub dragen. Links en rechts van het vernieuwde cilinderexpositorium zijn telkens twee zuilen opgesteld en daartussen beeldjes van de heiligen Nikolaas en Laurentius. De zuilen dragen een hoofdstel, waarboven zich op ronde voetstukken beeldjes van de vier evangelisten bevinden. Boven het expositorium schragen hermen een tweeledig baldakijn, waaronder een Salvatorbeeldje en een stralenkrans met Christusmonogram geplaatst zijn. Een decoratief kruisje bekroont deze centrale partij.

Als cilindermonstrans gaat dit ostensorium in grote lijnen terug op de laatgotische torenmonstrans, waarvan nochtans het kenmerkende vertikalisme vooral door de aanwezigheid van een hoofdstel grotelijks wordt tegengewerkt. De monstrans uit Ypelaer is trouwens in al haar onderdelen voor de renaissance gewonnen. Bij het toepassen van de nieuwe stijl op het oorspronkelijk gotisch monstranstype, kwamen heel wat hybridische werken tot stand. Hoewel in Brabant en naburige gewesten tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw nog torenmonstransen werden vervaardigd waarin laatgotische en renaissance componenten samengaan, werden er voordien reeds ostensoria gemaakt die de nieuwe stijl in al zijn onderdelen toepasten, zij het ook dat dit meestal tot een opeenstapeling van architecturale elementen leidde waarmee geen hechte structurele

eenheid werd bereikt, zoals ook bij deze monstrans het geval is. Het jaartal 1594, dat zonder bijgaand opschrift op de rand van de voorste voetlob van de besproken monstrans werd gegraveerd (afb. 2), kan dan ook ter datering ervan in aanmerking genomen worden.

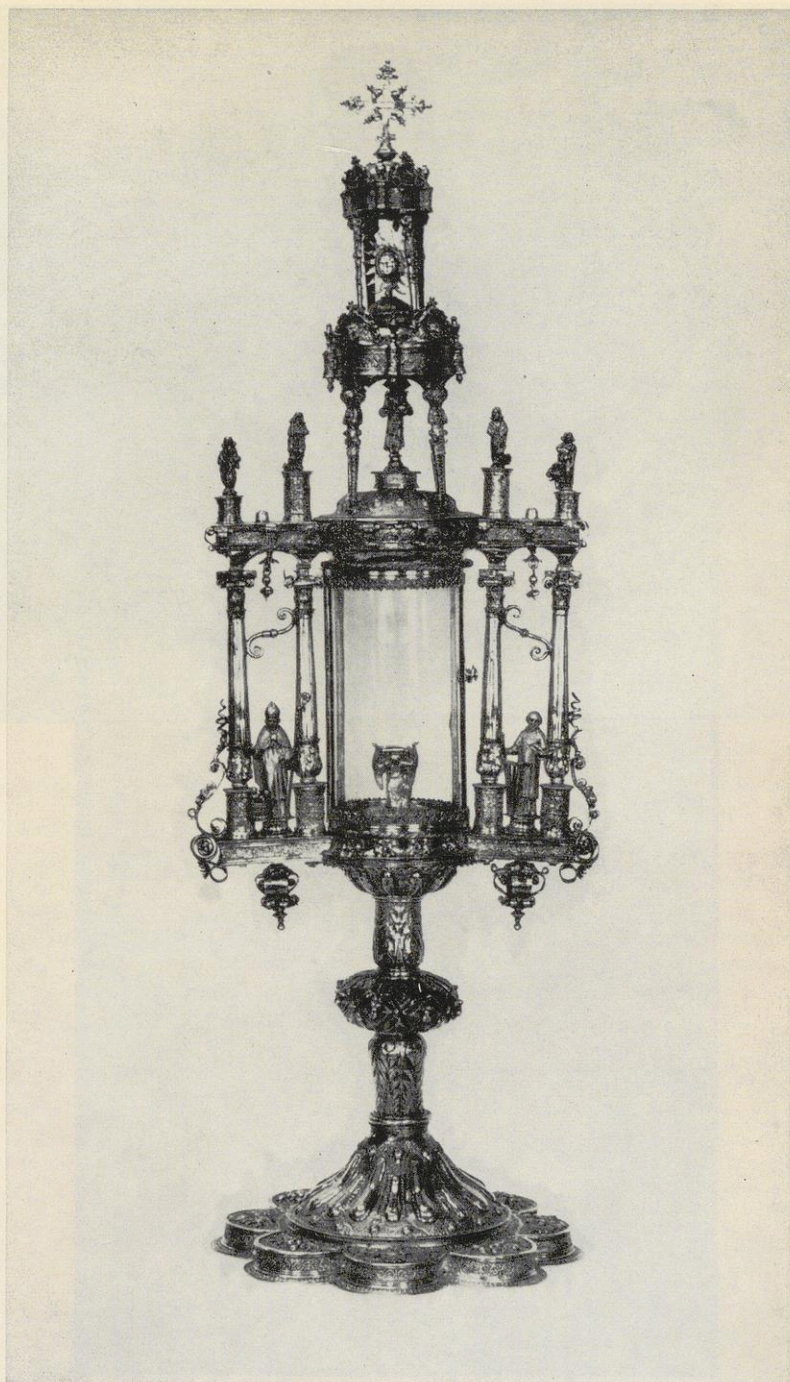
Terwijl al de andere voetlobben met bloemen- en vruchtenslingers zijn getooid, is bovenop de gedateerde voetlob een wapenschild aangebracht. Het is vergezeld van het devies NE QVID NIMIS en is getopt met een mijter en een kromstaf met pannisellus (afb. 2). Hieruit werd besloten dat de monstrans oorspronkelijk zou afkomstig zijn uit de abdij van 't Park nabij Leuven ¹⁾. Het betrokken devies is inderdaad sinds verscheidene eeuwen als wapenspreuk van deze premonstratenzer abdij in gebruik. Het afgebeelde wapen is echter niet dat van de Parkabdij, die van oudsher op een veld van goud drie lelietjes-van-dalen voert, en het is ook niet terug te vinden onder de persoonlijke wapens van de prelaten van 't Park ²⁾. De monstransvoet draagt in het schild een keper met drie klokjes, in het schildhoofd twee rozen en in de schildvoet een hart. Dit wapen verwijst eerder naar de premonstratenzer abdij van Averbode, waar menig abtswapen wordt aangetroffen met dezelfde heraldische stukken, een hart en een paar roosjes, die er van in de zestiende tot in de achttiende eeuw een zekere voorkeur hebben genoten ³⁾. Bovendien werd het reeds vermelde devies ook door verscheidene prelaten van Averbode gebruikt. Dit blijkt onder meer uit een opschrift met wapenschild van abt Valentijns (afb. 3) op een der koperen balusters van een eikehouten koorhek uit 1626 in de Sint-Martinuskerk te Wezemaal ⁴⁾. — Reeds van in de dertiende eeuw werd de parochie van Wezemaal bediend door kanunniken van de abdij van Averbode, die er herhaaldelijk tot de verfraaiing van de kerk en de pastorie bijdroegen. — Het

¹⁾ *Jaarverslag van de vereniging « Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde » te Breda, 1967-1968-1969*, (Breda), s.a., p. 39.

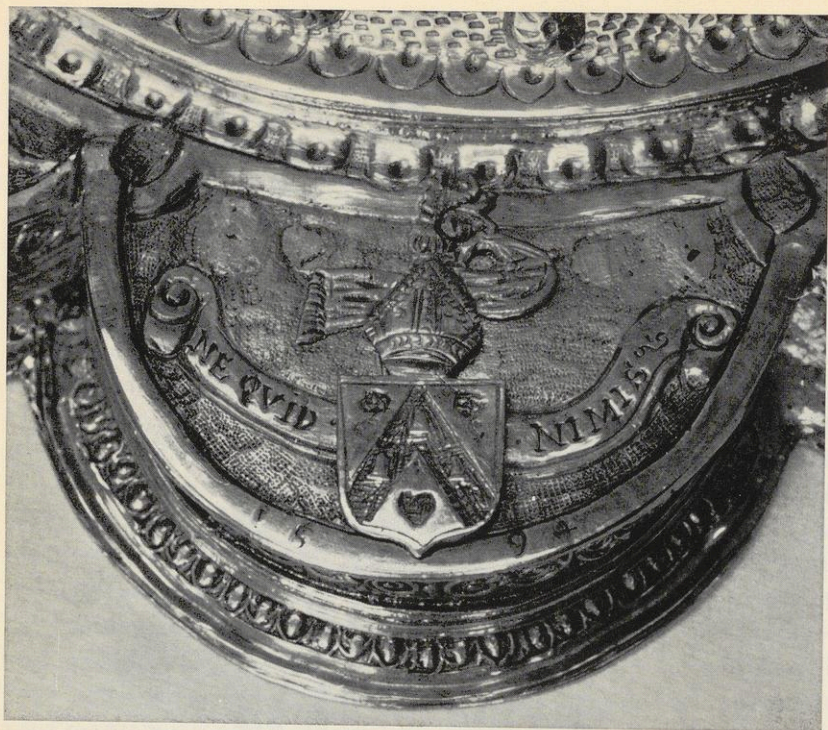
²⁾ I. VAN SPILBEECK, *Armories des abbayes norbertines de la Belgique*, in *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 5e reeks, dl. I, 1898, p. 498; E. VAN EVEN, *Les armoiries des abbés des trois anciennes abbayes de Louvain*, in *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, 2e reeks, dl. VIII, 1872, p. 551-558 en pl. 11.

³⁾ NIFFLE-ANCIAX DE FAVEAUX, *Armorial des abbés d'Averbode*, in *Le parchemin*, dl. III, 1938, p. 362-364.

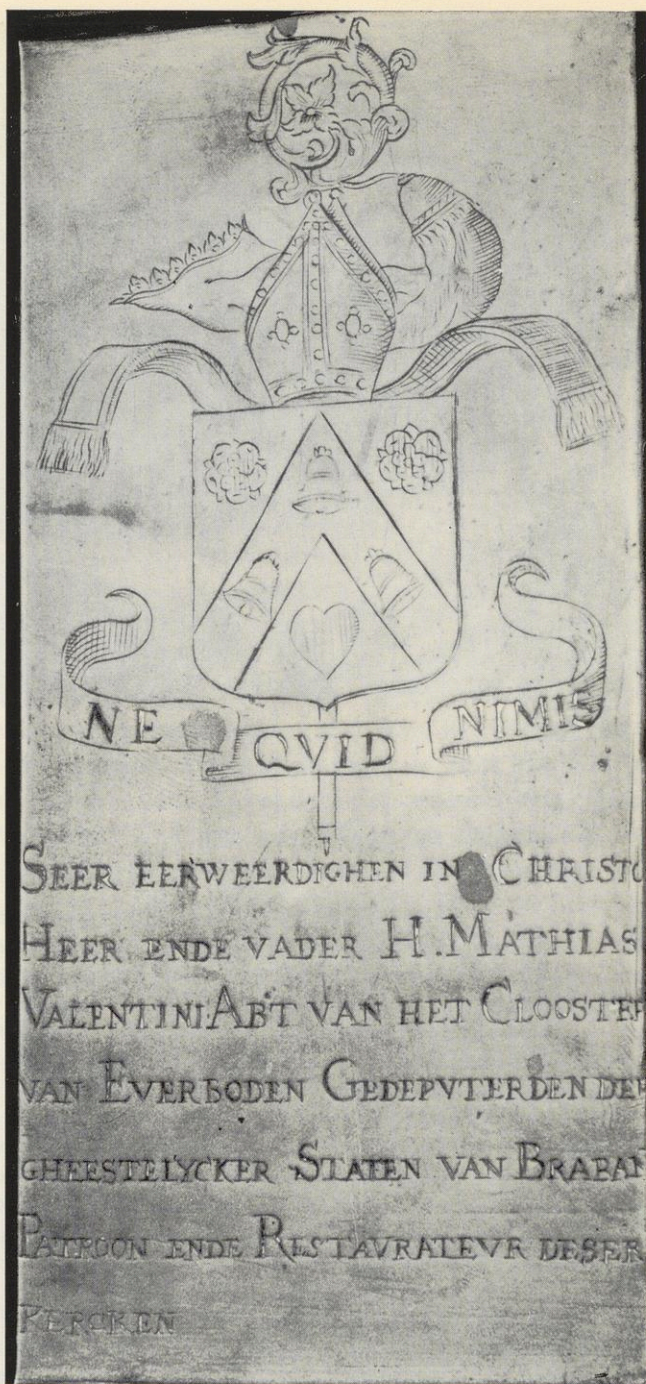
⁴⁾ J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Notes pour servir à l'inventaire des œuvres d'art du Brabant. Arrondissement de Louvain*, Brussel, 1941, p. 250; *Tentoonstelling van koperen kunstwerken uit kerken van Noord en Zuid*, Gent, 1961, nr. 34.

Afb. 1. — Monstrans (verguld zilver, h. 66,2 cm)
Renier De Vos, Diest, 1594
Breda, Bisschoppelijk Museum (inv. 1572)

Afb. 2. — Jaartal 1594 en wapen van abt M. Valentijns
Detail van de monstrans (afb. 1)

SEER EERWEERDIGHEN IN CHRISTO
HEER ENDE VADER H. MATHIAS
VALENTINI ABT VAN HET CLOOSTER
VAN EVERBODEN GEDEPVTTERDEN DER
GHEESTELYCKER STATEN VAN BRABANT
PATRON ENDE RESTAVRATEUR DESER
KERCKEN

Afb. 3. — Wapen van abt M. Valentijns
Detail van een baluster van een koorhek (1626)
Wezemaal, Sint-Martinuskerk

Afb. 4. — Meestermerk van Renier De Vos (macro 3,5 ×)
Detail van de monstrans (afb. 1)

Foto's : Seminarie Artes Minores, Leuven

wapen, dat op de monstrans wordt aangetroffen, stemt overigens met dat van prelaat Valentijns overeen : op een veld van zilver een keper van azuur met drie klokjes van goud, twee natuurlijke rozen in het schildhoofd en een hart van keel in de schildvoet ⁵⁾. De vermeende herkomst van de monstrans uit de Parkabdij moet bijgevolg afgeschreven worden. Blijkens het aanwezige wapenschild werd zij aangeschaft door een abt van Averbode, Mathias Valentijns (1591-1635).

De aankoop van deze monstrans door abt Valentijns wordt bevestigd en toegelicht door een nota in een cartarium van het abdijarchief. Luidens deze aantekening werd op 13 augustus 1594 een nieuwe zilveren sacramentsmonstrans aan de prelaat van Averbode geleverd door een goudsmid van Diest, Renier De Vos. De abt had hiervoor aan De Vos het nodige zilver bezorgd. Hij betaalde hem 59 1/2 gulden voor het vervaardigen van de monstrans en bovendien 4 gulden voor het vergulden van sommige onderdelen. De Vos werd in deze werkzaamheden bijgestaan door meester Aert, een niet nader bekend goudsmid van Tienen. Twee glazen voor de monstrans werden nog afzonderlijk te Antwerpen gekocht ⁶⁾. Dat in bedoelde tekst sprake is van een « ciborie » kan ons omtrent de aard van het betrokken voorwerp niet misleiden. Zowel de nadere omschrijving *oft monstrancie van den heijligen Sacramente des altaers* als de aankoop van glazen wijzen duidelijk op een ostensorium ⁷⁾. De monstrans van Breda

⁵⁾ NIFFLE-ANCLIAUX DE FAVEAUX, *op. cit.*, p. 363.

⁶⁾ « Op den xijj dach augusti 1594 heeft Renier De Vos, goutsmit tot Diest, aen myn Eerweerdigen Heer den Prelaet van Everbode overgelevert die nieuwe silvere ciborie oft monstrancie van den heijligen Sacramente des altaers, weghende in silvere neghen ende vyftich ende een halffve once ij ingelschen, waer toe dat synder Eerweerdiger den selven Renier heeft geleverd ende voldaan die substantie van allen het silver. Item daer toe heeft synder Eerweerdiger betaelt het faetsoen, te weten voer elcke once werckens twintich stuvers, maeckt lix 1/2 [gulden], ende soe tot drinckgelt als anders noch xxvj stuvers i oert. Item noch van sommige stucken te vergulden aende selve ciborie tsamen iiij gulden. Item hier toe syn twee gelasen noch apaert gecocht tot Antwerpen. Nota dat om dese monstrantie te maecken die voers. Reynier heeft tot hulpe gehadt eenen anderen goutsmit van Thienen, geheeten meester Aert ». ARCH. ABDIJ AVERBODE, I^e sectie, reg. 18, fol. 143^v. Wij betuigen onze bijzondere dank aan Kan. Prof. Pl. Lefèvre, die onze aandacht op deze tekst vestigde.

⁷⁾ De benaming « ciborie » werd in de Zuidelijke Nederlanden in de 16e eeuw en ook nog in de eerste decennia van de 17e eeuw meer dan eens gebruikt om een sacramentsmonstrans aan te duiden. Het woord is in deze betekenis niet bekend aan J. BRAUN, *Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung*, München, 1932, p. 283-285 en 349-353; IDEM, *Die Reliquiare des christlichen Kultes und ihre Entwicklung*, Freiburg i. B., 1940, p. 59-60.

draagt bovendien op een der voetlobben een merkteken, dat tot nog toe aan de aandacht ontsnapte. Het stelt een naar rechts schrijdende vos voor (afb. 4). Ongetwijfeld gaat het hier om het persoonlijk merk van Renier De Vos, de Diestse edelsmid, die in 1594 door abt Valentijns voor het geleverd werk vergoed werd.

Omstreeks de tijd, dat Renier De Vos de besproken monstrans voltooide, was hij ook herhaaldelijk werkzaam voor de Sint-Sulpitiuskerk te Diest. In 1593-94 herstelde en vergulde hij een monstrans, waarvoor de nodige glazen eveneens te Antwerpen gehaald werden; hij herstelde en verzilverde een «ciborie» in 1594-95 en in 1595-96 verkocht hij een pax aan de kerk⁸⁾. Van zijn bedrijvigheid te Diest zijn vooralsnog geen andere sporen bekend. De monstrans van abt Valentijns is trouwens het enige werk van De Vos dat tot nog toe kon geïdentificeerd worden. Naar alle waarschijnlijkheid moet deze Diestse edelsmid echter vereenzelvigd worden met een meester, die voordien te Leuven werkzaam was. Hier werd namelijk een Renier De Vos, geboortig van Brussel, op 9 mei 1571 als meester in het ambacht van de edelsmeden opgenomen⁹⁾. Uit een kwijtschrift van 13 januari 1584 blijkt, dat hij een herstelling uitvoerde aan een monstrans van de Sint-Michielskerk te Leuven, waar hij toen in de Schipstraat gevestigd was¹⁰⁾. Wijl verdere aanduidingen over zijn verblijf te Leuven te kort schieten, mag men wellicht aannemen, dat hij zich nadien te Diest ging vestigen¹¹⁾. De monstrans, die in het Bisschoppelijk Museum te Breda belandde, draagt nochtans geen Diestse keurtekens. Dit hoeft niet te verwonderen. Terwijl stedelijke merken in Leuven en andere Brabantse steden reeds lang in voege waren, was dit te Diest namelijk niet het geval. Diestse keurtekens zijn pas bekend sinds, op verzoek van een vijftal goud- en zilversmeden, in 1662 de toelating werd verkregen een eigen corporatie op te richten met een deken die de productie moest keuren en merken¹²⁾.

⁸⁾ E. FRANKIGNOULLE en P. BONENFANT, *Notes pour servir à l'histoire de l'art en Brabant*, in *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, dl. XXXIX, 1935, p. 74, nrs. 304-307.

⁹⁾ STADSARCHIEF LEUVEN, nr. 374, fol. 243 v°.

¹⁰⁾ UNIV. BIBLIOTHEEK LEUVEN, *Archief Sint-Michielskerk Leuven*, nr. 129, fol. 20 v°.

¹¹⁾ Renier De Vos komt althans niet meer voor in een Leuvense haardtelling van 1597-98, cfr. W. BOONEN, *Geschiedenis van Leuven* ..., (uitg. E. VAN EVEN), Leuven, 1880, p. 320-392.

¹²⁾ Hierop zal bij een andere gelegenheid nader ingegaan worden.

De bestelling van abt Valentijns aan een edelsmid van Diest schijnt op het eerste gezicht ongewoon, hoewel de abten van Averbode reeds eerder op edelsmeden van deze nabij gelegen stad beroep hadden gedaan ¹³). Op het einde van de middeleeuwen waren te Diest overigens ook enkele schilders, borduurwerkers, legwerkers en glazeniers gevestigd die eveneens door Averbode te werk werden gesteld. Voor belangrijke opdrachten werden de Diestenaars echter meestal over het hoofd gezien. De abdij wendde zicht tot de befaamde Brabantse kunstcentra, waaronder in de zestiende eeuw Antwerpen ook voor de edelsmeedkunst een voorname plaats innam. Zo leverde bij voorbeeld onder abt Mathias 's Volders (1546-65) de Antwerpse edelsmid Renier Van Jaersvelt heel wat kostbaar zilverwerk aan de abdij ¹⁴). Door de troebelen van de laatste decennia van de zestiende eeuw werd evenwel een einde gesteld aan de gestadige aangroei van Averbode's kunstbezit. Ingevolge de oorlogsomstandigheden had de abdij met zware moeilijkheden te kampen. Om hieraan het hoofd te kunnen bieden zag abt Arnold Van Leefdael (1578-84) zich in 1580 zelfs verplicht kostbaarheden uit de kerschat, waaronder ook werken van Van Jaersvelt, te gelde te maken ¹⁵). Inmiddels hadden de kanunniken in 1578 hun abdij moeten verlaten. Gedurende twintig jaar, van 1584 tot 1604, leefden zij in armoede in hun refugiehuis te Diest ¹⁶). Het was in deze refugie, dat Mathias Valentijns, reeds tot abt verkozen in 1588, omwille van de benarde toestand pas op 20 december 1591 plechtig kon geïnstalleerd worden ¹⁷). Het is begrijpelijk dat hij in deze moeilijke en onveilige tijden op een plaatselijk edelsmid beroep

¹³) Pl. LEFÈVRE, *Textes concernant l'histoire artistique de l'abbaye d'Averbode*, in *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, dl. IV, 1934, p. 338-341; dl. V, 1935, p. 58.

¹⁴) Pl. LEFÈVRE, *Les travaux de l'orfèvre anversois Renier de Jaersveld pour l'abbaye d'Averbode durant la seconde moitié du XVIe siècle*, in *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, dl. II, 1932, p. 289-308.

¹⁵) P. E. VALVEKENS, *Arnold van Leefdael, prelaat der abdij van Averbode (†1584)*, Brugge, (1943), p. 133-134.

¹⁶) «...ita ut omnibus facultatibus exuti, vitam agamus miseram et pauperem» berichtte in 1603 Gillis Die Voecht vanuit Diest aan Aubertus Miraeus, cfr. Pl. LEFÈVRE, *Correspondances d'érudits du XVIIe siècle à propos de l'histoire de l'abbaye d'Averbode*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLII, 1966, p. 316.

¹⁷) Over abt Mathias Valentijns cfr. Pl. LEFÈVRE, *L'abbaye norbertine d'Averbode pendant l'époque moderne (1591-1797)*, (Université de Louvain. Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 2e reeks, afl. 4), Leuven, 1924, p. 4-11; IDEM, *Éloge funèbre et documents inédits de Mathias Valentijns, abbé d'Averbode de 1591 à 1635*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLV, 1969, p. 65-83.

deed om het geslonken kerkgerei met een monstrans aan te vullen en zodoende de liturgische diensten in de refugiekapel naar premonstratenzer traditie enige luister te kunnen bijzetten. Vier maanden later, in december 1594, werd een gedeelte van de kloostergebouwen te Averbode vernield door een brand, veroorzaakt door Spaanse soldaten die in de abdij kazerneerden, en pas tien jaar nadien zouden de kanunniken er kunnen terugkeren.

Uitgaande van de identificatie van het wapenschild op de voet van deze monstrans is het derhalve mogelijk gebleken de omstandigheden te achterhalen waarin zij in 1594 door de abdij van Averbode verworven werd. Meteen kon ook de aandacht gevestigd worden op Renier De Vos, de goudsmid die haar vervaardigde en die, wellicht afkomstig uit Leuven, te Diest gevestigd was. In deze kleine stad, die haar droevig aandeel had in de oorlogsfeiten en de algemene economische achteruitgang, hadden de kanunniken van Averbode zich teruggetrokken. Beperkt in hun mogelijkheden, wendden zij zich tot een lokaal edelsmid, misschien zelfs de enige die toen in het Demerstadje werkzaam was. Blijkbaar kon hij het kunstzinnig vakmanschap van zijn Antwerpse collega's, die voordien en ook later de abdij van kerkelijk zilver voorzagen, niet evenaren. De monstrans van het Bisschoppelijk Museum te Breda, oorspronkelijk slechts ten dele, thans echter volledig verguld, is inmiddels het oudste edelsmeedwerk dat uit een Diestse werkplaats bekend bleef. Zij is tevens een typisch voorbeeld van de renaissance cilindermonstrans vóór deze zich in de zeventiende eeuw tot een minder stijf en decoratief rijker ostensorium ontplooid.

O.-L.-Vrouwstraat 46
3000 Leuven

F. VAN MOLLE

RÉSUMÉ

En 1969, le musée diocésain de Breda (Pays-Bas) fit l'acquisition d'un ostensor sacramentel en argent doré (fig. 1) portant le millésime 1594 ainsi que des armoiries sommées d'une mitre et d'une crosse et accompagnées de la devise NE QUID NIMIS (fig. 2). A cause de cette devise, bien connue pour être celle de l'abbaye du Parc près de Louvain, l'ostensor fut considéré comme originaire du Parc. Cependant, les armoiries en question ne s'y rencontrent pas. Elles doivent être attribuées à un prélat d'une autre abbaye brabançonne de l'ordre de Prémontré, l'abbaye d'Averbode, dont plusieurs abbés avaient

d'ailleurs choisi cette même devise. Il s'agit en l'occurrence des armoiries de Mathias Valentijns (fig. 3), qui présida au destin de son abbaye de 1591 à 1635. D'après les archives d'Averbode, l'abbé Valentijns acquit cet ostensor en 1594 de Renier De Vos, un orfèvre de Diest. Le poinçon de ce maître qui se trouve sur l'ostensor représente un renard (*vos* en néerlandais) (fig. 4). Ce Renier De Vos, qui exécuta vers la même année plusieurs travaux pour la collégiale Saint-Sulpice de Diest, doit selon toute vraisemblance être identifié avec un orfèvre du même nom, natif de Bruxelles, qui avait obtenu en 1571 la maîtrise à Louvain où il était encore fixé en 1584.

A la suite des opérations militaires qui ravageaient les Pays-Bas, l'abbaye d'Averbode connut vers cette époque de grandes difficultés et se vit même obligée de monnayer une partie de son trésor. La communauté religieuse dut quitter l'abbaye et résida de 1584 à 1604 au refuge qu'elle possédait à Diest. Il ne faut pas s'étonner que l'abbaye, qui s'adressa de préférence à des orfèvres renommés d'Anvers, ait fait appel dans ces circonstances pénibles à un maître local pour compléter d'un ostensor son trésor appauvri. Cet ostensor constitue, à l'état actuel des recherches, la plus ancienne orfèvrerie conservée d'un atelier de Diest. Il offre un exemple typique de l'ostensor à cylindre de style Renaissance avant qu'il ne s'épanouit aux premières décennies du dix-septième siècle. De son ancêtre, l'ostensor-tourelle gothique, il a rompu l'élan vertical tout en accusant une certaine gravité.